

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θέλοντας να συμβάλει στην επιστημονική συζήτηση για την κρίση που γνωρίζει σήμερα η ελληνική κοινωνία, η Συντακτική Επιτροπή της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* αφιερώνει ένα ειδικό τεύχος στις απόψεις δώδεκα επιστημόνων οι οποίοι προέρχονται από ανόμοιους ακαδημαϊκούς χώρους και σχολές σκέψης.

Μέσα από την ιδιαίτερη οπτική και τους προβληματισμούς τους, οι επιστήμονες αυτοί επισημαίνουν εγγενείς στην εννοιολόγηση της κρίσης αμφισημίες, αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα των παραγόντων που την (ανα)παράγουν, τις ιδεολογικά φορτισμένες χρήσεις και καταχρήσεις της, την αλληλεξάρτηση των μορφών που προσλαμβάνει σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, τις ανακατατάξεις που επέρχονται στον τομέα της απασχόλησης και των εργασιακών σχέσεων, την όξυνση των ανισοτήτων και τις δυσλειτουργίες του κοινωνικού κράτους, τις δραματικές και δυσεπίλυτες συνέπειές της στην καθημερινή ζωή, τα σχέδια, τις αντιδράσεις και το διογκούμενο αίσθημα ανασφάλειας του μεγαλύτερου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας.

Ο συνδυασμός πολλών και διαφορετικών επιστημονικών προσεγγίσεων της υφιστάμενης κρίσης, των όρων αντιμετώπισής της και των μεταβολών που συνεπιφέρει συνιστά πρωταρχικό γνώρισμα του παρόντος τόμου «Η Ελλάδα σε κρίση». Παρακολουθώντας τις ομοιότητες αλλά και τις ασυνέχειες που διατρέχουν τις θεωρήσεις, τα στοιχεία και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι συντελεστές του τόμου, ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να κατανοήσει ότι η πληθώρα των προτεινόμενων ερμηνειών συναρτάται στενά και αποκαλύπτει τα κίνητρα ή τη θέση εκείνου ο οποίος αναφέρεται στην κρίση, το κοινό στο οποίο απευθύνεται και γιατί προτάσσει ορισμένες και όχι άλλες όψεις του κοινωνικού αυτού φαινομένου. Αυτό, άλλωστε, είναι το πρίσμα υπό το οποίο καθίσταται έγκυρη η κριτική ανάγνωση και, κατ' επέκταση, η αποδοχή ή η απόρριψη των εκδοχών που εισηγούνται επιστήμονες, δημοσιογράφοι ή άλλοι αναλυτές για όσα γενικότερα διαδραματίζονται στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Η ανομοιογένεια στην έκταση, το ύψος ή τον τρόπο τεκμηρίωσης των κειμένων που δημοσιεύονται εδώ, καθώς και η ύπαρξη, για πρώτη φορά στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, μίας συνέντευξης προσδίδουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στο συγκεκριμένο τεύχος. Πρόκειται για επιλογή με την οποία η Συντακτική Επιτροπή διασφαλίζει την ελευθερία έκφρασης των συντελεστών του τεύχους, την ευθύνη που διατηρούν για το περιεχόμενο της συμβολής τους και την επικαιρότητα των στοιχείων και των θεωρήσεων που καταθέτουν.

Η εκτενής και συνάμα γλαφυρή συνέντευξη του *Κωνσταντίνου Τσουκαλά* ξεκινά από το μείζον –το νόημα και τα σημασιολογικά και πραγματολογικά παράγωγα της βαθιάς συστημικής κρίσης του καπιταλισμού– και καταλήγει στην ερμηνεία και αξιολόγηση του «ελληνικού μοντέλου» στην παρούσα συγκυρία. Από τη δεκαετία του 1990, η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης και η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, σηματοδοτούν τη σταδιακή παρακμή του «δημοκρατικού σοσιαλισμού», όπως αυτός αναπτύχθηκε κατά τις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στη δυτική Ευρώπη. Ο κυρίαρχος ρόλος των εθνικών κρατών, ρυθμιστικός των σχέσεων εργασίας-κεφαλαίου και αναδιανεμητικός στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους, ο οποίος και εξασφάλισε την κοινωνική συνοχή των κοινωνιών του δυτικού κόσμου, καταρρέει. Μαζί του καταρρέουν και οι μηχανισμοί νομομοποίησης και αναπαραγωγής του συστήματος σε σημείο ώστε να αμφισβητείται πλέον σήμερα και αυτό καθαυτό το νόημα της Δημοκρατίας.

Εκείνο που ουσιαστικά έχει αλλάξει είναι η σχέση οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής. Όπως τονίζει ο Κ. Τσουκαλάς, το κεφάλαιο, με την κυρίαρχη σήμερα χρηματοπιστωτική του μορφή, αποδεσμεύεται από αυτή καθ' αυτήν την παραγωγική διαδικασία και ταυτόχρονα από κάθε χρονικό και χωρικό περιορισμό στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Τα κεφάλαια διατρέχουν, με ολοένα μεγαλύτερη ταχύτητα, τον κόσμο καθώς οι κάτοχοί τους αναπροσαρμόζουν διαρκώς τις βραχυπρόθεσμα κερδοσκοπικές επενδυτικές στρατηγικές τους. Έτσι «οι υπερ-επικρατειακές αγορές» (ανα)συγκροτούνται αυτόνομα διαφεύγοντας τον θεσμικό και πολιτικό έλεγχο των εθνών-κρατών και καθ' επέκταση των κοινωνιών και των λαών τους. Η έστω και «σχετική αυτονομία» του πολιτικού καταλύεται και η απόλυτη κυριαρχία του οικονομικού εγκαθιδρύεται.

Σε αυτό το παγκόσμιο περιβάλλον, το «ελληνικό μοντέλο» δοκιμάζεται σοβαρά. Η μεταπολεμική σημαντική αύξηση του εθνικού

εισοδήματος και της ιδιωτικής κατανάλωσης δεν συνοδεύτηκαν από αντίστοιχη ανάπτυξη του εγχώριου παραγωγικού δυναμικού. Αποτέλεσμα, η αδυναμία της Ελλάδας να λειτουργήσει ως αυτόνομη ισότιμη χώρα στο πλαίσιο της ΕΕ και η διαίωσιση της εξάρτησής της. Ούτε ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, ούτε ο διαχωρισμός κοινωνίας και κράτους ούτε οι κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές εξομοιώθηκαν προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Οι θεωρούμενες ως «παθογένειες» του ελληνικού συστήματος δεν είναι παρά λογικά επακόλουθα των ενδογενών χαρακτηριστικών του. Στο εσωτερικό του όμως, το ελληνικό μοντέλο, ιδίως κατά την μεταπολίτευση, είχε βρει σημαντικές ισορροπίες. Άλλωστε, ο πελατειακά μεροληπτικός «ανορθόδοξος» τρόπος λειτουργίας του ελληνικού κράτους δεν είναι, κατ' ανάγκη, χειρότερος από τον μεροληπτικό, υπέρ της αναπαραγωγής ενός συστήματος άνισων κοινωνικών σχέσεων, τρόπο λειτουργίας του φιλελεύθερου κράτους. Στη σημερινή συγκυρία, η δημοσιονομική εκτροπή της χώρας επιβαρύνει υπέρμετρα την ενδημική της εξάρτηση από ξένα κέντρα αποφάσεων, τα οποία τώρα, πιέζουν το σύστημα προς μία βίαιη, γρήγορη και συντριπτική για τους όρους επιβίωσης μεγάλου μέρους της κοινωνίας, αλλαγή.

Η σημερινή παγκόσμια κρίση συνιστά, κατά τον Τσουκαλά, ιστορική καμπή με παντελώς άδηλη την κατεύθυνση της μελλοντικής της πορείας. Ανατροπή του συστήματος, επιστροφή σε συναινετικές σοσιαλδημοκρατικές λύσεις ή αύξηση των κατασταλτικών μορφών κυριαρχίας; Όλα είναι ανοικτά.

Η σχέση οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής και ειδικότερα η αποδυνάμωση του πολιτικού ρόλου του κράτους απασχολεί και τους συγγραφείς της δεύτερης συμβολής στο αφιέρωμα. Η *Βάλια Αρανίτου*, ο *Ευθύμης Παπαβλασόπουλος* και ο *Μιχάλης Σπουρδαλάκης*, επιχειρούν με την ανάλυσή τους να καταδείξουν ότι οι πολιτικές που υιοθετούνται για την αντιμετώπιση της κρίσης δεν αποτελούν κάτι νέο στο πολιτικό σκηνικό αλλά, συνέχεια, εσπευσμένη διάδοση και εμπέδωση της αλλαγής του τρόπου κυβέρνησης των εθνών-κρατών που επικράτησε στην Ευρώπη ήδη από τη δεκαετία του 1980 και άρχισε να πραγματώνεται στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1990. Πρόκειται για το πέρασμα από την «κυβέρνηση» στην πολυεπίπεδη «δικυβέρνηση». Αποτέλεσμα του πολιτικού αυτού μετασχηματισμού είναι η μείωση της ισχύος του κράτους και η εκχώρηση εξουσίας σε θεσμούς εκτός της εμβέλειάς του. Κάτι τέτοιο όμως, περιτέλλει τον ρόλο του κράτους στη δημιουργία κοινωνικής συναίνεσης και στη

διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής με αποτέλεσμα, την αύξουσα απονομιμοποίηση της λειτουργίας του αλλά και αυτής του συνόλου του πολιτικού συστήματος.

Εστιάζοντας στις επιπτώσεις της κρίσης στον τομέα της κατοικίας και της συγκρότησης του αστικού χώρου στην Αθήνα, ο *Θωμάς Μαλούτας* προσεγγίζει και αυτός από τη δική του σκοπιά το «ελληνικό μοντέλο» ή άλλως το «μικρομεσαίο ελληνικό θαύμα», μπροστά στο τέλος του οποίου –όπως σημειώνει ο συγγραφέας– ενδεχομένως βρισκόμαστε σήμερα. Το επίφοβο αυτό «τέλος» αποτελεί απόρροια της δημοσιονομικής έκρηξης και του τρόπου αντιμετώπισής της, όμως οι δυσμενείς κοινωνικές εξελίξεις είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Στον τομέα της κατοικίας, ήδη τις τελευταίες δεκαετίες, έγιναν εμφανείς οι αρνητικές επιπτώσεις και τα όρια των κυρίαρχων μεταπολεμικών στεγαστικών συστημάτων –της αυτοστέγασης και της αντιπαροχής– τα οποία είχαν εξασφαλίσει υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης στο σύνολο των κοινωνικών στρωμάτων. Τα συστήματα αυτά στηρίχτηκαν, αφενός, στην πελατειακή λειτουργία του κράτους και, αφετέρου, στην οικογενειακή αλληλεγγύη και επένδυση. Τα δεδομένα αυτά κάλυπταν τα τεράστια κενά που άφηνε η ανυπαρξία ουσιαστικής κρατικής κοινωνικής πολιτικής για την κατοικία και το αστικό περιβάλλον. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας κοινωνικής πολιτικής –που σήμερα φαίνεται να χρειάζεται περισσότερο από ποτέ– καθίσταται αδύνατη στην παρούσα συγκυρία. Η επιβαλλόμενη, από το νεοφιλελεύθερο πολιτικό περιβάλλον της ΕΕ και του ΔΝΤ, διαχείριση της ελληνικής κρίσης υπαγορεύει την αναδίπλωση και τη συρρίκνωση της κρατικής παρέμβασης ενώ, στο εσωτερικό ιδεολογικό πεδίο, μαζί με την πελατειακή διαχείριση τείνει να απονομιμοποιηθεί και αυτός καθ'αυτόν ο ρόλος του κράτους πρόνοιας.

Η υποταγή του οικονομικού στοιχείου στο πολιτικό και οι επιδράσεις του φιλελευθερισμού στην ελληνική κοινωνία επίσης βρίσκονται στο επίκεντρο του άρθρου του *Γιώργου Κατρούγκαλου*. Όπως καταδεικνύει, η αρχή του κοινωνικού κράτους που κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα του 1975 έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την καθιέρωση, από το οικονομικό σύνταγμα της ΕΕ, «θεσμικών εγγυήσεων για ανοιχτές αγορές», επιπλέον δε θεμελιώδεις συνταγματικοί κανόνες παραβιάζονται από τους όρους με τους οποίους κυρώθηκαν οι δανειακές συμβάσεις: ιδίως από τον ορισμό του αγγλικού δικαίου ως εφαρμοστέου και από τις αποφάσεις του δικαστηρίου της ΕΕ ως απολύτως δεσμευτικές. Εντούτοις, ενώ η εθνική οικονομία

ρυθμίζεται από τις επιταγές του κοινοτικού δικαίου, το διογκούμενο ρόλο των αγορών και εγγενείς στην παγκοσμιοποίηση τάσεις, κάθε άλλο παρά καταργείται η δημοκρατική αρχή και τα κοινωνικά δικαιώματα που συνιστούν πρωταρχικά στοιχεία του οικονομικού και κοινωνικού Συντάγματος. Κατά την άποψη του συγγραφέως, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη το γεγονός ότι η κρίση οικοδομείται σε διαρθρωτικά προβλήματα της ΟΝΕ, κυρίως στην απουσία αποτελεσματικών μηχανισμών οικονομικής ενοποίησης των κρατών μελών της ΕΕ. Ως μόνη δε έξοδος από την υφιστάμενη κρίση και την υπονόμευση της δημοκρατικής αρχής από το «παρασύνταγμα» του Μνημονίου θεωρεί τη μονομερή αναδιάρθρωση του χρέους, δυνατότητα που παρέχει το διεθνές δίκαιο σε όσα κράτη δεν μπορούν να αποπληρώσουν τα δάνειά τους χωρίς να αφήσουν ακάλυπτες ζωτικές ανάγκες των πολιτών.

Τα τρία επόμενα άρθρα του αφιερώματος αναλύουν διεξοδικά τις επιπτώσεις της κρίσης –και του τρόπου διαχείρισής της στο πλαίσιο των πολλαπλών Μνημονίων– σε διάφορες εκφάνσεις του κοινωνικού κράτους. Στο πολυθεματικό άρθρο του, ο *Δημήτρης Βενιέρης* κάνει μία συνολική επισκόπηση των επιπτώσεων στους βασικούς τομείς της κοινωνικής πολιτικής: συνταξιοδοτικό σύστημα, υγεία, πρόνοια, εργασία. Το μεταπολεμικό κοινωνικό μοντέλο, αντί της αναδιάρθρωσης που είχε από καιρό ανάγκη, γνώρισε μετά την κρίση, την απορρύθμιση και την εξάρθρωσή του. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί το με πολλούς τρόπους εκφραζόμενο και επαναλαμβανόμενο συμπέρασμα όλων των τομεακών αναλύσεων του συγγραφέα. Στην Ελλάδα, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο δεν εδραιώθηκε ποτέ. Η προϋπάρχουσα της κρίσης κοινωνική πολιτική χαρακτηριζόταν από αναποτελεσματικότητα, ανορθολογικότητα, διαπλεκόμενα συμφέροντα, σπάταλη και πελατειακή διαχείριση των πόρων. Το αποτέλεσμα ήταν η εφαρμογή της μάλλον να εντείνει παρά να απομειώνει τις κοινωνικές ανισότητες. Όμως, η σημερινή αλλαγή της –βίαιη, χωρίς σχεδιασμό, χωρίς κοινωνική συμμετοχή και νομιμοποίηση και υπό την πίεση έξωθεν επιβεβλημένων φιλελεύθερων συνταγών δημοσιονομικής προσαρμογής– δεν θεραπεύει τις προηγούμενες παθογένειες. Αντίθετα, επισύρει τις αρνητικές συνέπειες της συρρίκνωσης ή και της πλήρους άρσης της κρατικής προστασίας επί δικαίων και αδικίων.

Η κοινωνική πολιτική δεν είναι, όμως, η μόνη που οδεύει προς απορρύθμιση. Το ίδιο συμβαίνει κατά τον *Χρήστο Ιωάννου* και στο

σύστημα διαμόρφωσης των μισθών. Διεθνώς, η οικονομική κρίση ενέτεινε την ήδη σε εξέλιξη μετά το 1990 κρίση απασχόλησης. Στο ευρωπαϊκό επίπεδο η μείωση της απασχόλησης περιόρισε τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων και επηρέασε την ατζέντα των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και η διατήρηση θέσεων εργασίας αποτέλεσαν κρίσιμες παραμέτρους των διαδικασιών καθορισμού του κόστους εργασίας. Μερικές χώρες παρουσίασαν επιτυχημένα συνδυαστικά αποτελέσματα. Στην Ελλάδα το σύστημα δεν λειτούργησε ποτέ στη βάση αυτής της λογικής. Πάσχοντας πάντοτε από υπέρμετρη νομικο-διοικητική ρύθμιση, κατακερματισμένη συνδικαλιστική δομή, κρατική και κομματική εξάρτηση και διεκδικητικές στοχεύσεις προσανατολισμένες σχεδόν αποκλειστικά στην αναπλήρωση του πληθωρισμού, το σύστημα δεν πρόλαβε να ωριμάσει. Όμως και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς –ολιγοπωλιακός χαρακτήρας, έλλειψη εγχώριας ανταγωνιστικότητας– συντηρούσαν τον πληθωρισμό σε υψηλά για την ευρωζώνη επίπεδα, ενώ ακύρωναν την πιθανότητα η ενδεχόμενη μείωση των μισθών να μεταφραστεί σε μείωση τιμών. Στο πλαίσιο αυτό, ο συγγραφέας αναλύει γιατί η απότομη «αποκέντρωση» των συλλογικών διαπραγματεύσεων με την απελευθέρωση των ειδικών επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας από τις ρυθμίσεις των αντίστοιχων κλαδικών και ο τρόπος με τον οποίον αυτή έγινε δεν πρόκειται να φέρει τα θετικά αποτελέσματα στα οποία οι εμπνευστές της προσβλέπουν. Αντίθετα, οι αλλαγές στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών κινδυνεύουν να φέρουν την πλήρη απορρύθμισή του και την επικράτηση των ατομικών συμβάσεων εργασίας.

Μέσα από την ανάλυση των υπαρχόντων στοιχείων ο *Διονύσης Μπαλούρδος* επιχειρεί να διαβλέψει τις σοβαρές επιπτώσεις της κρίσης στον τομέα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Κεντρική του θέση είναι ότι, ιδίως υπό τις παρούσες συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και δημοσιονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης, ο πολύμορφος χαρακτήρας της φτώχειας διευρύνεται, ενώ αυξάνεται η αλληλοτροφοδοτική ισχύς των συστατικών της στοιχείων, με αρνητικές επιπτώσεις στις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών των χαμηλών αλλά και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Για την καλύτερη επισκόπηση των σχετικών φαινομένων υιοθετεί την έννοια του οικονομικού αποκλεισμού που εμπεριέχει, με διακριτούς τρόπους διάγνωσης και μέτρησης, την έννοια της εισοδηματικής φτώχειας, της υλικής στέρησης, του χρηματοπιστωτικού

αποκλεισμού και του βαθμού έντασης της εργασίας των μελών των νοικοκυριών. Βάσει των υπαρχόντων στοιχείων –μέχρι το 2009– οι σχετικοί ελληνικοί δείκτες, παραμένοντας πάντα ανώτεροι των ευρωπαϊκών μέσων όρων, παρουσίασαν σταθερότητα ή και μικρή βελτίωση για ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού. Σήμερα, όμως, το σύνολο των καταγιστικών αλλαγών –ανεργία, μείωση εισοδημάτων, έκτακτα μέτρα, χρηματοπιστωτική στενότητα, υπερχρέωση κ.λπ.– θα οδηγήσουν σε επιδείνωση των δεικτών, καθώς μεγάλο ποσοστό νοικοκυριών θα θιγεί από μία τουλάχιστον επιβαρυντική διάσταση οικονομικού αποκλεισμού.

Μεταφέροντας τον αναγνώστη στο χώρο της εκπαίδευσης, ο *Βασίλης Καραποστόλης* αναλύει τις δυσλειτουργίες του σύγχρονου ελληνικού σχολείου. Όπως εξηγεί, η απειθαρχία, η οργή ή η ελλιπής προσαρμογή των μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει πρωτίστως να αποδοθούν στην «άρνηση της ίδιας της έννοιας της διδασκαλίας» και στην ανατροπή του ρόλου του δασκάλου. Τις αλλαγές αυτές συνδέει με ποικίλους παράγοντες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει τις απρόοπτες και δυσερμήνευτες εξελίξεις που επιφέρει η κρίση στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, τη γενικευμένη αξίωση να χορηγεί η διδασκαλία εξειδικευμένες και άμεσα αξιοποιήσιμες στην αγορά εργασίας γνώσεις, όπως και την πρόσβαση των μαθητών σε ηλεκτρονικές πηγές πληροφόρησης. Η μετατροπή της εκπαίδευσης σε «μηχανισμό εργήγορης απέναντι στη συγκυρία» υπονομεύει τον πρωταρχικό της προορισμό: να προσεγγίζει το παρελθόν έτσι ώστε να κατανοηθούν (και να αντιμετωπιστούν) οι δυσμενείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η επαναφορά του δασκάλου στο προσκήνιο αποτελεί άμεση προτεραιότητα: μόνο αυτός μπορεί να κρατήσει αμείωτη την προσοχή των μαθητών, να ενθαρρύνει την ενεργοποίησή τους και την ανάληψη πρωτοβουλιών, να υποδείξει πώς θα καταστούν υπεύθυνα άτομα που διεκδικούν επιτυχώς την κοινωνική τους ένταξη και συνειδητοποιούν ότι «οι όποιες αλήθειες είναι πάντα τα έπαθλα ενός αγώνα».

Το ενδιαφέρον της *Καλλιόπης Ρηγοπούλου* στρέφεται στην καλλιτεχνική δημιουργία ως εργαλείο ίδρυσης κοινοτήτων στο εσωτερικό των οποίων ενθαρρύνεται η συγκρότηση ουσιαστικών κοινωνικών δεσμών, η υλοποίηση ιδεών, η διάσωση και ο εκσυγχρονισμός των παραδόσεων. Περιγράφοντας διεξοδικά την οργάνωση δύο καλλιτεχνικών κοινοτήτων, του Αμπράμτσεβο και των Σικελιανών στους Δελφούς, αναδεικνύει πως, παρά τις διαφορές τους, η προ-

σήλωση των κοινοτήτων αυτών στην κοινοτική ιδέα βοηθά στην υπέρβαση της διάσπασης του χώρου και του χρόνου, τη σύνδεση του τοπικού με το οικουμενικό και του χθες με το σήμερα, του πολιτισμικού με το οικονομικό και το πολιτικό στοιχείο. Ειδικότερα, για το έργο των Σικελιανών υποστηρίζει ότι αποτελεί τον προάγγελο της συνάρθρωσης της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς με την νεωτερικότητα. Τονίζει δε ότι η επικοινωνία που αναπτύσσεται, σήμερα, στο διαδίκτυο δεν ενοποιεί, ούτε δημιουργεί κοινότητες αλλά παραμένει αποσπασματική. Για τη συγγραφέα, η απάντηση στις καταλυτικές οικονομικές επιρροές της κρίσης και τη γενικότερη μοναξιά που βιώνουν οι άνθρωποι στο κατακερματισμένο «παγκόσμιο χωριό», είναι η συγκρότηση νέων κοινοτήτων, οι οποίες να μπορούν να προτείνουν αυθεντικούς κώδικες επικοινωνίας, κοινή μνήμη, αλληλεγγύη, αναζήτηση δημοκρατικής έκφρασης και δράσης. Αυτά είναι τα μέσα με τα οποία θα ξεπεραστεί η απουσία «κοινών αφηγήσεων» που θεσμοθετούν και προάγουν οι νόμοι, η τεχνολογία, η οικονομία και η παιδεία.

Έχοντας ως αφετηρία την υπόθεση ότι το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η εμβέλεια κυκλοφορίας επιμέρους εντύπων κατευθύνουν τους τρόπους με τους οποίους, τα έντυπα αυτά, καλύπτουν και αξιολογούν την προσφυγή της χώρας στο μηχανισμό στήριξης της ΕΕ και του ΔΝΤ, ο *Νίκος Λέανδρος*, η *Δήμητρα Παπαδοπούλου* και η *Μαριάννα Ψύλλα* εξετάζουν την εκφορά του λόγου και την ιδεολογική τοποθέτηση δύο εφημερίδων εθνικής εμβέλειας και δύο περιφερειακής. Όπως εξηγούν οι τρεις συγγραφείς, ο συνδυασμός του ολιγοπωλιακού ελέγχου του οπτικοακουστικού χώρου με την αποδυνάμωση των κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων αποκλείει τη διεξαγωγή ουσιαστικού δημόσιου διαλόγου και την κατανόηση των συνθηκών που οδήγησαν στην υφιστάμενη κρίση. Μέσα από την επεξεργασία των θεματικών και γλωσσικών επιλογών (λ.χ. τίτλων, επιθετικών προσδιορισμών) των τεσσάρων εφημερίδων, καταδεικνύουν πώς και γιατί προβάλλονται συγκεκριμένες κάθε φορά όψεις της κρίσης. Δείχνουν, επίσης, ότι ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραματίζουν οι εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας στη ρητή ή άρρητη νοηματοδότηση του γεγονότος της προσφυγής αλλά και στη διαμόρφωση και ιεράρχηση των θεμάτων της «δημόσιας πολιτικής ατζέντας», ανάγεται στη στήριξη που λαμβάνουν από οικονομικές επιχειρήσεις, τα συμφέροντα των οποίων εξυπηρετούν. Αντίθετα, ο περιφερειακός Τύπος, ο οποίος δεν ενισχύεται οικονομικά από με-

γάλες επιχειρησιακές μονάδες, αναφέρεται στις τοπικές επιπτώσεις της κρίσης και δεν είναι σε θέση να συν-διαχειριστεί τον κεντρικό πολιτικό διάλογο.

Τα δύο τελευταία άρθρα του τεύχους επικεντρώνονται στη νοηματοδότηση όρων που επανέρχονται συχνά στη συζήτηση για την κρίση. Η *Ιωάννα Τσίγκανου* εξετάζει πώς οι ανακατατάξεις που επέρχονται στην κοινωνική σταθερότητα αποτυπώνονται στο δημόσιο λόγο. Όπως επισημαίνει, οι έννοιες της κρίσης και της ανομίας χρησιμοποιούνται ως απολύτως αλληλεξαρτώμενες με αποτέλεσμα να συσκοτίζεται το ειδικότερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο διαμόρφωσής τους, να θεωρείται ως ενιαίο ένα ευρύτατο φάσμα ανόμοιων αξιών, στάσεων ή φαινομένων και να νομιμοποιείται η λήψη εσπευσμένων μέτρων αντιμετώπισης των φαινομένων αυτών. Μέσα από μια σύντομη επισκόπηση των κοινωνικών θεωριών για την ανομία (η οποία, μεταξύ άλλων, ορίζεται ως προϊόν κοινωνικής παθολογίας, μια κατάσταση «χωρίς κανόνες» ή απόρροια της σύγκρουσης ανάμεσα στους κοινωνικούς στόχους και τα θεσμικά μέσα επίτευξής τους), η συγγραφέας σκιαγραφεί πώς και γιατί οι νέες διαχειριστικές παρεμβάσεις ενδυναμώνουν τις ρυθμιστικές λειτουργίες και τους μηχανισμούς με τους οποίους το κράτος ασκεί έλεγχο, τιμωρεί την παρέκκλιση και διαφυλάσσει την κοινωνική ευταξία. Η *Ι. Τσίγκανου* αξιολογεί ως αναπότρεπτη την επίδραση που το διεθνές δίκαιο, η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση της αγοράς και η επέκταση της ισχύος των υπερεθνικών οργανισμών ασκούν στη δυνατότητα των κρατών να επιλύσουν την κρίση σε εθνικό επίπεδο και τη συνακόλουθη εμφάνιση ρυθμίσεων με τις οποίες οι επιπτώσεις της διευθετούνται «εξ αποστάσεως».

Ο *Κώστας Ζερβός* χρησιμοποιεί την έννοια της διαστροφής ως μεταφοράς που επιτρέπει την κατανόηση της συνάρθρωσης του ανθρώπινου ψυχισμού με τις κοινωνικές και οικονομικές εκφάνσεις της κρίσης. Προσεγγίζοντας την κοινωνία ως άτομο, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στο βαθμό που η ψυχική ή/και κοινωνική συνοχή εδραιώνεται στην πεποίθηση ότι ο ηγέτης εγγυάται δύναμη, προστασία, ευημερία και ασφάλεια σε όσους εξαρτώνται από αυτόν, υπάρχει το ενδεχόμενο διαταραχής στην πρόσληψη και τον έλεγχο της πραγματικότητας. Καθιλωμένοι σε ένα πρώιμο στάδιο ανάπτυξης, το διαταραγμένο άτομο/κοινωνία αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τον «τρόμο του ευνουχισμού» (δηλαδή, του αποχωρισμού από τον ηγέτη), να συνειδητοποιήσουν τις καταστροφικές, απρόβλεπτες καταστάσεις που

τυχόν ανακύπτουν, ακόμη λιγότερο δε, να λάβουν αποφάσεις και να διαχειριστούν αυτές τις καταστάσεις υπεύθυνα. Πρόκειται για έναν διπλό μηχανισμό απώθησης και αποδοχής επακόλουθο του οποίου είναι να εκλείπει ο σεβασμός για τις προτεραιότητες και τα δικαιώματα του άλλου, η αλληλεγγύη να δίνει τη θέση της στο χειρισμό των σχέσεων, να αυξάνεται δραματικά ο φθόνος, η απληστία και ο φόβος. Στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία αξίες, αρχές και νομιμοποιητικοί θεσμοί τίθενται υπό διαρκή αμφισβήτηση, εξαπλώνεται η βία και η ταυτόχρονη ανάγκη για κυριαρχία και υποταγή.

Για μία ακόμη φορά, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτού του τεύχους.

Έρση Ζακοπούλου
Μαρίνα Πετρονώτη